

BEELDENDE KUNST VAN BEREND HENDRIKS IN NEDERLANDSE KERKEN

Kunst in moderne kerken

Na 1945 zijn in ons land honderden nieuwe kerken gebouwd en vele daarvan zijn voorzien van beeldende kunst in eigentijdse vormen. Opvallend daarbij zijn de ramen, die naar vorm en grootte vaak afwijken van de traditie. De nieuwe bouwtechnieken met grote spanten in beton of hout maken het mogelijk dat grote delen van de wanden geen dragende functie hebben en zo met glas gevuld kunnen worden. In verscheidene kerken treffen we wanden aan die van onder tot boven en van de ene hoek tot de andere uit glas bestaan. Daarbij is naast het traditionele glas-in-lood ook glas-appliqué en glas-in-beton toegepast. Deze grote glaswanden hebben een sterke invloed op de sfeer in de ruimte door hun omvang en door hun kleurwerking. Vooral de laatste is zeer suggestief als het (zon)licht door het glas komt. Naast de voorstelling werkt ook de kleur er toe mee de ruimte een bepaald karakter te geven, in de kerk een gewijde sfeer te scheppen.

Vanuit de liturgiewetenschap moet de vraag gesteld worden welke invloed de hedendaagse kunst, in welke vorm dan ook, op de beleving van de ruimte heeft en daardoor op de ervaring van de kerkganger, zowel tijdens de eredienst als daarbuiten. Daarbij komen vragen aan de orde als: in hoeverre bepalen kleur en voorstelling de sfeer in verhouding tot andere componenten zoals inrichting, materiaal van vloer, muren en plafond, de maatverhouding en de lichtinval? Hebben ramen met hun kleurwerking een sterkere of andere invloed dan skulpturen? Is er verschil tussen de invloed en beleving van de diverse kleuren? Draagt een abstracte voorstelling meer of minder bij tot meditatie dan een figuratief kunstwerk? In hoeverre is de plaats in het kerkgebouw van invloed, bijv. terzijde of in de aandachtswand? Het zijn vragen die alleen beantwoord kunnen worden met hulp van andere wetenschappen en methoden, vooral de psychologie, de semiotiek en de kunstgeschiedenis. Het is te wensen dat er in dezen een interdisciplinair onderzoek op gang zal komen.

Opmerkelijk is dat na 1945 de toepassing van beeldende kunst in het kerkgebouw niet beperkt is gebleven tot de katholieke kerk. In vele nieuwe protestantse kerken is ook kunst aangebracht, waarmee duidelijk

een nieuwe weg ingeslagen werd. In het verleden was er bij gereformeerden en hervormden altijd een grote huiver voor "het gesneden beeld" in de kerk. Niet zonder invloed bleef in dezen het pleidooi dat in "Beginselen van kerkbouw", een rapport van de hervormde synode uit 1954, voor de beeldende kunst werd gevoerd:¹

"Geleidelijk zal men er toe over kunnen gaan het bijbels gebeuren en de bijbelse figuren binnen het kerkgebouw eenvoudig, zuiver en waardig weer te geven. Daarmee ware voor de kerk reeds veel gewonnen, want de waarde van de verbeelde Schrift behoeft voor de tegenwoordig weder zeer visueel ingestelde mens niet zo veel onder te doen voor de didactische waarde van de biblia pauperum in de middeleeuwen en bovendien kunnen de beeldende kunsten vaak op even treffende wijze als menige leerrede de betekenis van een figuur of van een gebeuren in het licht stellen. Werken van beeldende kunst bezitten het vermogen direct aan te spreken, zonder het intermediair van het redelijk verstand: zij kunnen regelrecht tot de ziel spreken en ons daarmee ongeweten dingen openbaren. Kerkelijke en religieuze kunst houdt verkondiging zowel als lofprijzing in: daarin gaan de beeldende kunsten, evenals de bouwkunst, parallel met de liturgie en zijn zij deel van de eredienst".

De onderhavige studie is gewijd aan het werk van Berend Hendriks, die vooral bekendheid geniet als glazenier, maar ook in andere kunstvormen heeft gewerkt. In de vijftiger en zestiger jaren heeft hij werk gemaakt voor diverse protestantse kerken, maar zijn grootste ensemble voor één kerkgebouw is te zien in de katholieke Dominicuskerk te Rotterdam. Voor deze kerk maakte hij tussen 1964 en 1966 twee grote glas-in-beton-ramen en vier kleine, samen één groot beeldverhaal in geabstraheerde vormtaal over de levensweg van de mens. De kunstkritikus Max Reneman bracht zijn beleving van een van de glas-in-beton-ramen in deze kerk als volgt onder woorden:²

"En zoals steeds, het wonder geschiedt als men dit het minst verwacht. Rechts naast het hoofdaltaar een zeer groot raam. En meteen ziet men het: hier werkte een kunstenaar, vrij of gebonden doet er niet toe, die het kerkgebouw in een nieuwe dimensie betrok. Het raam is niet figuratief noch abstract. Het werd een emotioneel bewogen neerslag in glas en beton van een visioen dat in een ander materiaal (het woord) te vinden is in de Openbaring van Johannes (21:1-3). Hier ziet men wat Johannes zag: "De heilige stad, het nieuwe Jerusalem, nederdalende van

God uit de hemel, toebereid als een bruid, die voor haar man versierd is." Men ziet dat de kunstenaar zijn materiaal kent. Het glas werd niet misbruikt om met spatjes kleur de netvliezen van de beminde gelovigen te verblinden, evenmin om boeren, burgers en buitenlui te overdonderen met de laatste roerselen van een kunstenaarsgemoed. Hier wordt het glas gebruikt zoals het behoort: het licht wordt gevangen en geleid in een ordening waarin een visioen zichtbaar en beleefbaar wordt. Niets is nadrukkelijk, het raam vervult op de eerste plaats zijn bescheiden functie als een lichtbron voor het hoofdaltaar. Bijna verscholen achter twee stevige kolommen (moeilijk fotografeerbaar!) dringt het zich niet op aan de kerkbezoeker. De ritmische ordening van de betonstramiënen door het glas dringt de voorstelling welhaast terug. Pas langzaam verenigt, door de ornamentiek heen, de gloed van de kleuren zich tot een zachte glans waarin een religieus gebeuren zichtbaar wordt. Sommigen twijfelen nog wel een aan het bestaan van een hedendaagse religieuze kunst. Hier hoeft men niet te twijfelen. Zelfs zonder poppetjes en zonder de geijkte iconografie wordt zichtbaar een natuurlijke menselijke behoefte, het eigen menselijke leven te betrekken op een scheppend leven dat iedereen bindt. Het raam van Hendriks is zelfs een voorbeeld van hedendaagse kerkelijke en sacrale kunst in de beste betekenis van het woord. Al het negatieve geschrijf en het vaak denigrerende zwijgen over de religieuze kunst in onze dagen wordt in deze Dominicuskerk door één raam gelogenstraft."

Levensloop van Berend Hendriks

Hendriks werd geboren op 9 juli 1918 te Apeldoorn als zoon van een boomkweker. In 1926 verhuisde het gezin naar Amsterdam, waar zijn vader in dienst kwam bij de gemeente. Hij wilde graag dat Berend ook kweker zou worden en liet hem na de schooltijd drie jaar op kwekerijen werken. Dit beviel de zoon echter minder goed en hij keerde terug naar de HBS. In 1941 ging hij, na enige tijd op een reclameburo gewerkt te hebben, naar de tekenklas van het Instituut voor de Opleiding van Tekenleraren. Van 1943 tot 1947 was hij op de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten leerling van Heinrich Campendonk, het hoofd van de afdeling Monumentale Kunst.

Tussen 1947 en 1963 kon Hendriks leven van de vele opdrachten voor monumentale kunstwerken. Zijn atelier breidde zich steeds meer uit en had in de bloeitijd vijf medewerkers. Hendriks werkte in diverse technieken: glas-in-lood, glas-in-beton, glas-appliqué, wandschilderingen, linoleum-intarsia's, sgraffito's, wandkleden, mozaïeken in baksteen, natuursteen en glas en sculpturen in beton en metaal. Zijn werk werd geplaatst in vele openbare gebouwen, zoals kerken, stadhuisen, scholen, kantoren en ziekenhuizen. Tamelijk abrupt maakte hij hieraan in 1963 een einde. Na de oorlog had Hendriks het als een taak van de monumentaal werkende kunstenaar gezien om uitdrukking te geven aan de nieuwe idealen van gemeenschapszin. Later kwam hij tot de konklusie dat deze idealen een fictie waren en dat de gemeenschap als zodanig niet bestond. "Als kunstenaar of monumentaal vormgever raakte je met je beeld de gemeenschap niet wezenlijk. De bijdrage die kunst kon leveren was er een van alleen formele aard, geaccepteerd omdat het bijvoorbeeld een functie binnen de architectuur had, goed gemaakt was en tegemoet kwam aan het verlangen naar versiering binnen de zakelijkheid van de gebouwde omgeving. Ik ervoer dat ik de bekende patronen en beelden die ergens voor staan, niet meer kon toepassen"³. Hendriks vond dat zijn kunstwerken te weinig funktioneerden binnen de gemeenschap waarvoor ze gemaakt waren en hij hief zijn atelier op. Bestaande opdrachten werden in de jaren daarna nog afgemaakt maar nieuwe opdrachten nam hij niet meer aan.

Na enige jaren van voortgezette bezinning op zijn werk werd Hendriks in 1965 leraar aan de Academie voor Beeldende Kunsten te Arnhem, waar hij tot zijn pensionering in 1983 de afdeling Architektonische Vormgeving (beeldende vormgeving van de leefomgeving in relatie tot architectuur en ruimtelijke ordening) leidde, eerst samen met Peter Struijcken, later met Bas Maters⁴.

In 1963 ontwierp Hendriks de indeling van het voorplein van de Raiffeisenbank te Roelofarendsveen. Hij deed dit in konstruktivistisch-geometrische vormen. Dit werk vormde het begin van een reeks kunstwerken in het kader van de beeldende vormgeving van de omgeving. Daarnaast heeft Hendriks in de laatste vijftien jaar een zelfstandig oeuvre opgebouwd van schilderijen en tekeningen in abstrakt-konstruktivistische stijl. Hij exposeerde in verschillende plaatsen, waarbij katalogi van zijn werk verschenen⁵.

Stijl en vorm

In het werk van Berend Hendriks zijn grote verschillen te konstateren wat betreft stijl en vorm. Men kan dit uitstekend illustreren door het eerste kunstwerk dat Hendriks in een kerk aanbracht te vergelijken met het laatste. De voorstelling van de gelijkenis van de zaaier op de buitenmuur van de kerk te Ens uit 1953 is geheel figuurlijk: vogels, zaaier en graan in een natuurgetrouwe weergave, regelmatig verdeeld over het gevelvlak. Daarentegen is het glas-in-lood-raam uit 1967 in de Bethlehemkerk te Rotterdam bijna volledig abstrakt uitgevoerd in allerlei geometrische vormen. Zowel de monumentale kunst als ook het overige oeuvre aan schilderijen en tekeningen beweegt zich tussen de polen van figuurlijk en abstrakt.

Vanuit een kaal realisme (ca 1938) ontwikkelde het werk van Hendriks zich in het begin van de veertiger jaren tot volledig abstrakt. Na enige tijd keerde hij weer terug tot het realistische werk⁶. Tussen 1943 en 1953 maakte Hendriks verscheidene schilderijen die op tentoonstellingen waren te zien en in recensies besproken zijn. Zo exposeerde hij in 1948 in het Vondelpark-Paviljoen te Amsterdam samen met Jan Groenestein, Anton Roovers en Hans Engelman. Hier was van Hendriks o.a. de Emmausgangers te zien, wat H. Klinkenberg in een recensie als een realistisch visioen betitelde, waarvoor hij de term socialistisch-nazarenisme zou willen gebruiken⁷. In hetzelfde jaar neemt Hendriks deel aan een tentoonstelling in het Stedelijk Museum, getiteld "Experimenten van wandschilders", waarover P. Jongert opmerkt dat "het steeds dezelfde bekende namen van realistisch werkende kunstenaars waren die in verband met de wandschilderkunst op de voorgrond traden"⁸. Eveneens in het Stedelijk Museum wordt in 1951 de tentoonstelling "Realisten uit zeven landen gehouden", waar Hendriks met vier schilderijen aanwezig is, waaronder een voorstelling van Het Laatste Avondmaal. J.M. Prange merkte hierover op⁹: "Twee zijn er die bovenal mijn belangstelling hebben: Groenestein en Hendriks. Twee, die ook het meest "realist" zijn, die, zoals Beckmann (de Duitse expressionist), het uitdrukte "zo diep mogelijk doordringen in het zichtbare". Het zou mij niet verwonderen als Hendriks en Groenestein in de toekomst mochten blijken te behoren tot de zeer weinige jongeren, die onze kunst

schragen. Beiden hebben in elk geval de ernst, de diepte van gevoel en de eenvoud, die tot de onmiskenbare eigenschappen horen".

Naast de belangstelling voor de realistische weergave was er bij Hendriks ook steeds de interesse in het spel van vorm en kleur zonder direkt herkenbaar beeld, het abstrakte kunstwerk. Van Heinrich Campendonk had hij geleerd dat een schilderij altijd een doel in zichzelf moest hebben. Campendonk bedoelde hiermee dat de waarde van een schilderij niet afhankelijk was van de overeenkomst met de zichtbare werkelijkheid, maar dat de organisatie van de beeldmiddelen kleur, vlak en lijn op zichzelf al boeiend kon zijn¹⁰. In de jaren van de vele monumentale opdrachten (ca 1947-1963) ervaart Hendriks steeds opnieuw de spanning tussen enerzijds een figuratief-realistische voorstelling en anderzijds het abstrakte werken met vorm en kleur. "In die tijd heb ik vaak bij mijzelf geconstateerd dat er soms een vreemd moment in het ontwerp kwam. Want wanneer ik er volledig gelukkig mee was, bleek het volkomen abstract te zijn, een ritmering in kleuren. Het stelde niets voor en dan dacht ik: je zou het eigenlijk zo moeten laten. Maar dat ging niet; het moest nog de "Doortocht door de Rode Zee" worden"¹¹. Als hij in 1963 zijn atelier opheft en een punt zet achter de monumentale opdrachten, slechts afwerkt wat hij geaksepteerd had, heeft dat ook te maken met een steeds grotere afkeer van het figuratieve, waar juist wel de voorkeur van veel opdrachtgevers naar uitging. Hendriks over die jaren: "Je komt er op een gegeven moment achter dat eigenlijk alleen de vorm en de kleur betekenis kunnen hebben (voor anderen), met als gevolg dat je geneigd bent om daarmee een nieuwe richting te vinden; richting in die zin dat je kunt blijven functioneren in een samenleving"¹².

Dat blijven functioneren als kunstenaar gelukt Hendriks door abstract werk in konstruktivistische stijl. Dit vindt zijn uitdrukking in omgevingskunst, zoals de inrichting van pleinen, en na 1973 in een toenemende reeks schilderijen en tekeningen. In het konstruktivisme van Hendriks spelen geometrische grondvormen een grote rol. Vierkant, driehoek en cirkel en variaties daarop met een grote diversiteit in grootte en vorm wisselen elkaar af in een kompleks geheel, waarin ook de kleur een evenwaardige komponent is. Bij dit alles spelen zowel toeval als berekening een rol. Over dit werk zijn de laatste jaren naar aanleiding van eksposities uitvoerige beschouwingen verschenen van kunstcritici¹³.

Als we nu het werk dat Hendriks tussen 1953 en 1967 voor diverse kerken maakte, nader beschouwen dan is daarin een geleidelijke verschuiving van figuratief naar abstrakt merkbaar. In de wandschildering met de jeugdstadia te Ens, de apostelramen in Den Dolder, de Openbaringstaferelen in Amsterdam en de Goede Herder in Rotterdam, alle tussen 1953 en 1957, overheerst het figuratieve element. Toch zijn ook bij verschillende werken uit deze jaren onderdelen op te merken die wijzen op een latente hang naar een abstracte vorm. Dat zijn bijvoorbeeld onderdelen van de scheppingsramen in Ens, o.a. het firmament in geometrische vormen, de blokkendetailering in de schildering te Ens en de muurdetailering in Huizen naast de Visvangst-voorstelling. Louter abstrakt in geometrische vormen is de muurversiering van de Immanuelkerk in 's Gravenhage uit 1957. Kenmerkend voor een nieuwe richting, vooral in de glazenierskunst van Hendriks, zijn de glas-in-lood-ramen die hij in 1957 voor de Emmauskerk in Zwolle maakte. De Schepping is geheel abstrakt in geometrische vormen; bij de Zondvloed overheerst ook dit element maar zijn enkele figuren toegevoegd; in het laatste oordeel overheerst het figuratieve maar in een geabstraheerde vormtaal; het Nieuwe Jeruzalem is deels abstrakt, deels geabstraheerd figuratief.

In de latere periode van de monumentale kunst van Hendriks, ca. 1957 tot 1967, raakt het figuratieve steeds meer op de achtergrond. In de meeste voorstellingen worden de figuren in meer of mindere mate geabstraheerd, terwijl daarnaast steeds meer volledig abstracte werken gemaakt worden. Voorbeelden van figuren in geabstraheerde vormen, waarbij het geometrische element overheerst, zijn: het raam met jongelingen in het vuur te Luttelgeest, de glas-appliqué-ramen met Zondvloedtekens in Nagele en de glas-in-beton-ramen in de Dominicuskerk te Rotterdam, vooral het raam met de Levensboom (1965) en dat van de Uittocht (1966). Soms loopt een serie ramen uit op een geheel abstrakt deel, zoals het raam met het gevecht van Jacob met de Engel uit 1965 in de Dominicuskerk te Rotterdam en het laatste raam van de reeks over het bezoek van de vreemdelingen aan Abraham in de kapel van het Ikazia-ziekenhuis. In de serie van 44 glas-in-lood-panels voor de Opstandingskerk in 's Gravenhage overheerst het abstracte element; slechts hier en daar komt nog een geabstraheerde figuur voor. Bij

uitzondering ontstaat in deze periode nog een enkel geheel figuratieve voorstelling, zoals de baksteenmozaïeken in Surhuisterveen en Drachten.

Geheel abstracte werken uit de latere periode zijn het reeds genoemde Pniël-raam in Rotterdam; het glas-in-beton-raam in de zijwand van de Ikazia-kapel te Rotterdam met zijn vele vierkante en rechthoekige vlakjes in diverse tinten blauw en enig groen, geel en paars; de geleding en vulling van de aandachtswand in de Opstandingskerk in 's Gravenhage met glas-appliqué; de glas-in-lood delen van de glazen achterwand van de Bethlehemkerk in Rotterdam. Dit laatste werk uit 1967 is een waardige afsluiting van de lange reeks monumentale kunst van Hendriks in Nederlandse kerken.

Samenvattend: van 1953 tot ca 1957 overheerst het figuratieve element met hier en daar geabstraheerde onderdelen en een enkel geheel abstract gedeelte. Na 1957 worden de figuren steeds meer geabstraheerd en neemt ook het aantal volledig abstracte voorstellingen toe.

Naast het aspekt van de stijl dient ook gewezen te worden op voor Hendriks kenmerkende vormen in het figuratieve werk. Het zijn een aantal elementen die meer dan eens door Hendriks in zijn werk zijn toegepast en mede daardoor deze kunstwerken als typische Hendriks-stukken herkenbaar maken.

Als Hendriks vuur afbeeldt doet hij dat meestal door middel van vlammen die in rechte lijnen of iets versmald naar boven gaan en aan de top in een gebogen bosje vlamme punten uitwaaiëren, bijv. Leiden en Zwolle. Engelen worden bij Hendriks uitgedost met vleugels die in een rijk verenpakket uitlopen, bijv. bij de engel uit Openbaring in de Koningskerk te Amsterdam. Ook de evangelistensymbolen zijn daar van dergelijke vleugels voorzien. Zeer uitbundig is deze uitdossing toegepast bij de figuur van Marcus in de gelijknamige kerk te Breda. Als Hendriks Christus aanduidt doet hij dat meestal door middel van een doorboorde hand, bijv. in Creil als zelfstandig symbool en in Driebergen als hand die het brood breekt. Een lichtbaan duidt op een kracht van boven, bijv. bij de Pinkstervoorstellingen en bij het baksteenmozaïek in Surhuisterveen. De zon is bij Hendriks niet omgeven door stralen, maar door gebogen driehoekige vlakken, die een krans om de lichtschijf vormen, bijv. op het wandkleed in Ens. Meer dan eens gebruikt Hendriks de hand in het Logos-gebaar (met gestrekte wijs- en middelvinger) als teken van schepping of van zegening, bijv. in Ens. Tenslotte mag gewezen

worden op Hendriks' uitbeelding van het hemelse Jeruzalem: reeksen hoge smalle huizen met lessenaarsdaken in licht- en donkergeel. Het is het beeld van de gouden stad, bijv. in de Dominicuskerk in Rotterdam en de Emmauskerk in Zwolle.

Thematiek

Bijna alle onderwerpen die Hendriks koos voor zijn figuratieve kunstwerken in of aan kerken zijn ontleend aan de bijbel. Het is een veelheid van thema's zowel uit het Oude als uit het Nieuwe Testament.

Sommige onderwerpen zijn een of twee keer afgebeeld zonder in een grotere samenhang voor te komen, bijv. de torenbouw te Babel (Driebergen), de droom van Jacob (Breda - Diakonessenhuis) en de tekst uit Prediker om de Schepper te gedenken in de jeugd. Het scheppingsverhaal is weergegeven in Ens en Zwolle, het eerste in overwegend geabstraheerde vormen en het tweede geheel abstrakt, waarmee Hendriks een te letterlijke weergave heeft vermeden.

Uittocht en doortocht

Een aantal onderwerpen zijn te plaatsen in een breder kader, waarbij Hendriks middels het bijbelverhaal uitkomt bij algemeen menselijke gegevens. Het fraaiste voorbeeld hiervan is de grootse cyclus in de Dominicuskerk te Rotterdam, uitgewerkt in nauw overleg met pater W. Tepe. De levensweg van de mensheid begint bij de levensboom, de boom van de kennis van goed en kwaad. De mens zondigt en hij wordt verdreven uit het paradijs. Strijd wacht hem, verbeeld door de strijd van Jacob met de engel. Op den duur mag het volk Israël de slavernij van Egypte verlaten: de uittocht en de doortocht door woestijn en Jordaan naar het beloofde land en in het verlengde daarvan ligt het Hemels Jeruzalem, de gouden stad, de eindbestemming. In dezelfde jaren als waarin Hendriks dit thema gestalte gaf in de Dominicuskerk beeldde hij het ook uit in de Opstandingskerk in Den Haag, in de laatste nog meer geabstraheerd dan in de eerste. Beide behoren tot de meest aansprekende werken van de kunstenaar. De uittocht is het beeld van de mensheid onderweg, het eindeloze voorttrekken totdat de rivier wordt overgetrokken en het beloofde land wordt bereikt. Reeds in 1960 had Hendriks in Nagele

uittocht en doortocht voor het eerst in ramen verwerkt, zij het veel eenvoudiger.

Ontmoeting en strijd

Toen Hendriks in 1957 een raam maakte voor de kerk in Scharendijke, die herbouwd was na de ramp van 1953, werd hem gevraagd het thema van de watersnood te verwerken. In het raam heeft hij het water getekend met daarboven de regenboog. Hetzelfde doet hij jaren later in Hengelo en Rotterdam-Bethlehemkerk. Het oerwater is het beeld van de aardse elementen, de regenboog het teken van Gods verbond. Hendriks: "Dingen moeten elkaar ontmoeten, maar vaak lukt dat niet. De regenboog tracht verbinding te maken tussen datgene wat goed of slecht kan zijn, mens of aarde, en datgene wat goed is, de hemel". Deze lijn heeft hij later doorgetrokken in zijn omgevingskunst. Ten aanzien van een abstrakt beeld in het landschap van de Flevopolder merkte Hendriks op: "In de ontmoeting van elementen in het centrum van de situatie wilde ik betekenis geven aan het beeld. De elementen zijn verschillend en tegelijk zoeken ze toenadering. Waar een verbond nodig is bestaat vijandschap en vijandschap treedt op bij onoplosbare polariteiten zoals tussen land en water, ruimte en plek, man en vrouw".¹⁴ Vooral in het raam te Hengelo komt deze spanning sterk naar voren door de uitwerking in eenvoudige vormen, sterke kleuren en het ruwe glasoppervlak, waarbij sommige stukken glas dwars op het geheel staan. Het abstrakte raam in de Ikaziakapel is volgens Hendriks ook een beeld van de ontmoeting tussen licht en donker, dag en nacht, hemel en aarde.

De weergave van figuren die elkaar eigenlijk niet kunnen ontmoeten is volgens Hendriks ook te vinden in het gevecht van Jacob met de Engel. "Dit onderwerp heeft mij steeds weer geboeid. Ik heb het in Rotterdam met opzet in de muur van de sakristie aangebracht: het gevecht van Jacob met de engel is een gevecht van de mens met zijn God, is ook een gevecht van de mens met zichzelf. Het leek me goed toe om juist dit thema te kiezen voor de ruimte waar de geestelijke zich voorbereidt op de kerkdienst. Bij Jacob met de engel gaat het om een konfliktsituatie, een situatie waarvan je moet zeggen: het kan niet, het botst. Datzelfde gegeven is ook terug te vinden in de uitbeelding van de Jongelingen in de vurige oven, zoals in Luttelgeest. Ook daar een situatie die

eigenlijk niet kan bestaan." Opmerkelijk is dat Hendriks in 1957 in Luttelgeest het beeld van de gekruisigde Christus tussen de jongelingen heeft geplaatst. Bij de uitbeelding van hetzelfde verhaal in 1961 in Leiden is dat niet het geval. Daar geven de jongelingen elkaar een hand.

Het thema van strijd, ontmoeting, loutering heeft Hendriks opnieuw aangegrepen voor een raam in abstracte vormen dat hij momenteel (juni 1985) maakt voor het stiltecentrum van de Christelijke HEAO te Zwolle. "Jacob begrijpt pas achteraf wat er gebeurd is. Hij raakt aan de waarheid, maar is niet in staat deze op dat moment volledig te (be)grijpen."¹⁵ Het niet begrijpen op het moment van de ontmoeting is ook te vinden in het verhaal van de vreemdelingen bij Abraham voor Ikazia-kerk in Rotterdam.

Lijden, verlossing en bevrijding

Wat het Nieuwe Testament betreft is het opmerkelijk dat Hendriks slechts een enkele maal het lijden van Christus in zijn werk uitbeeldt en waar hij het doet is het secundair, niet het hoofdonderwerp. In het grote raam te Heemstede staat het Pinksterverhaal op de voorgrond met terzijde de verduisterde zon en het zwarte kruis. In Luttelgeest is Christus aan het kruis weergegeven tussen de jongelingen in de vurige oven. Een herinnering aan het lijden is wel vaker te vinden in de uitbeelding van de doorboorde hand, als teken van het lijden van Christus. Deze hand vinden we in Creil, Den Dolder, Heemstede en Driebergen. Hendriks: "Door dat gat zie je in het oneindige, er is geen einde aan het lijden." Het kruisteken vinden we ook slechts een enkele maal (Creil, Den Dolder, Vlaardingen). Als voor het spaarzaam omgang met lijden en lijdenssymbolen hier de term opmerkelijk gebruikt wordt, is dat niet als kritiek bedoeld, alleen een signaleren, gezien het feit dat in veel andere hedendaagse christelijke kunst het lijden van Christus wel een grote rol speelt.¹⁶

De zin van het lijden van Christus komt tot uitdrukking in twee werken. In Ens is op het wandkleed de voleinding in Christus getekend met het Godslam en een brede lichtbaan uit de hemel. Sterker en origineler heeft Hendriks dit weergegeven in zijn metaalsculptuur in de

kerk te Surhuisterveen: de mens die bevrijd wordt doordat de ketenen gebroken worden waarmee hij gebonden is.

Het Woord op aarde

Op de muur van de kerk in Ens heeft Hendriks de gelijkenis van de zaaier uitgebeeld. Een deel van het graan wordt weggepikt door de vogels, een deel verdort door de zon en een deel verstikt door dorens. Slechts één deel valt in goede bodem en draagt vrucht. Het is een beeld van de ontvangst van het Woord Gods op aarde. Als Hendriks vijf jaar na Ens hetzelfde onderwerp gebruikt voor de panelen van de preekstoel in Vlaardingen is het in een meer symbolische vormtaal. De zaaier zelf ontbreekt, maar het graan dat goede vrucht draagt krijgt evenveel nadruk als het graan dat verdort of weggepikt wordt. Temidden daarvan een paneel met bloedrode druiven: het Woord dat onder de mensen woont. In Driebergen zijn, weer enkele jaren later, zon, dorre aarde en rijk bloeiend graan in één raam bijeengebracht. Onder de gelijkenissen te Kraggenburg is die van de zaaier veel uitvoeriger weergegeven dan de overige zes. Hendriks: "Ik heb bij de uitbeelding van deze gelijkenis ook steeds in gedachten gehad de woorden van het begin van het Johannes-evangelie, waar verteld wordt dat het Woord onder de mensen heeft geleefd en de mensen het niet hebben aanvaard. Hiermee houdt ook het scheppende logosgebaar verband, dat ik enkele malen heb gebruikt, bijv. in Ens."

De Openbaring

Met veel hedendaagse kunstenaars die zich geïnspireerd weten door de bijbel heeft Hendriks een zekere voorliefde voor het boek Openbaring gemeen. De grote glas-in-betonwanden van de Koningskerk in Amsterdam uit 1956 worden beide geheel beheerst door een motief uit dit bijbelboek. Het zijn de ruiter op het witte paard die de draak doodt en de engel die het evangelie naar de aarde brengt. Een andere engel uit de Openbaring gebruikte Hendriks voor het raam van de Zeemanskapel uit hetzelfde jaar.

De meest indrukwekkende vertolking van een gegeven uit Openbaring is het grote glas-in-beton-raam in de Dominicuskerk te Rotterdam met een

tekening van het hemels Jeruzalem: "... de heilige stad, een nieuw Jeruzalem, neerdalende uit den hemel, van God, getooid als een bruid." Het nieuwe Jeruzalem is weergegeven met de huizen en grachten van Amsterdam in een gouden kleurenpracht, die, als de zon op het raam staat, het altaar overstraalt. De gele huizen als beeld van de gouden stad vinden we verder in Zwolle, Driebergen en Den Haag. Zowel in Rotterdam als in Den Haag is de gouden stad geplaatst aan het einde van de levensweg van de mens.

Overige motieven uit het nieuwe Testament

Evenals bij het Oude Testament heeft Hendriks ook aan het Nieuwe Testament motieven ontleend, die hij slechts een enkele maal gebruikt. Dat zijn o.a. enkele gelijkenissen in Kraggenburg, de Goede Herder in Rotterdam bij de gelijknamige kerk, hemelvaart samen met pinkster op een raam in Creil en het laatste oordeel in Zwolle. Naast Creil heeft Hendriks ook in Heemstede het pinksterverhaal uitgebeeld, zulks naar aanleiding van de naam van de kerk. De visserstraditie van Huizen was voor hem aanleiding om de wonderbare visvangst weer te geven op de muur van het hervormd centrum ter plaatse. Hetzelfde thema gebruikte hij later voor de muur van de Pauluskerk te Leerdam.

Noten

Waar in de tekst citaten van Hendriks voorkomen zonder bronvermelding betreft dit persoonlijke mededelingen van de auteur tijdens gesprekken in het voorjaar van 1985.

1. Beginzelen van kerkbouw. Rapport uitgebracht aan de synode der Nederlandse Hervormde Kerk, 's Gravenhage 1954, p.119.
2. M. Reneman, De heilige stad. Berend Hendriks' visioen in glas en beton, in: De Nieuwe Linie, 3 april 1965.
3. Librije Hedendaagse Kunst Zwolle. Informatieblad nr.4, mei 1985, p. 12 met mondelinge aanvulling van Hendriks uit 1985. Zie ook over dit onderwerp: F. Bless, Berend Hendriks, in: Berend Hendriks, schilderijen en tekeningen. Katalogus Nijmeegs museum Commanderie van St. Jan 19/2-28/3/77, Nijmegen 1977, p.42
4. Vergelijk de inleiding in de Katalogus Nijmegen 1977, p.1-3.
5. Naast voornoemde katalogus uit Nijmegen: Informatieblad 2 en 4 mei 1983 en mei 1985) van Librije Hedendaagse Kunst in Zwolle; Kunst Belicht van: Raak lichtarchitectuur, september 1981. Aalsmeer.; Informatieblad kunstopdrachten Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Lelystad 1984. Informatieblad Gemeentemuseum Arnhem 1985, nr.VI.
6. Katalogus Nijmegen, p.42
7. Recensie van H. Klinkenberg, getiteld: "4 schilders in het I.C.C."; berust in knipselarchief van Hendriks zonder aanduiding van de krant.
8. W. Stokvis (red.), De doorbraak van de moderne kunst in Nederland. De jaren 1945-1951, Amsterdam 1984, p.160
9. Het Parool, 30 oktober 1951.

10. Vouwblad Kunst Belicht, p.2
11. Informatieblad Librije Zwolle mei 1985, p.12.
12. Vouwblad Kunst Belicht, p.2.
13. Zie artikelen in de katalogi.
14. Informatieblad Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders.
15. Informatieblad Librije Zwolle, p.22.
16. Vergelijk: G. Rombold/H. Schwebel, Christus in der Kunst des 20. Jahrhunderts, Freiburg-Basel-Wien 1983.

Chronologisch overzicht van de kunstwerken

1. ENS, Hervormde kerk

Bouwjaar 1953, architect Nielsen en Spruit.

a) Baksteenmozaïek. Het mozaïek op de zijgevel van de kerk waarin zich de hoofdingang bevindt, is opgebouwd met steentjes in verschillende formaten en diverse tinten en is losjes over de gevel verdeeld, zowel naast als boven de ingang. Uitgebeeld is de gelijkenis van de zaaier (Lukas 8, 4-15). Rond de figuur van de zaaier fladderen zes vogels die het ingezaaide graan willen wegpikken. Links een verzengende zon en dorens die het graan willen verstikken. Rechts van de zaaier het vruchtdragende graan.

b) Gezandstraalde glazen. In de noord- en zuidwand van de kerk zitten elk vier ramen (hoog ca. 3.00 m, breed ca. 1.30 m) met glazen die licht gezandstraald en gekleurd zijn. Middels deze techniek zijn verschillende motieven uit het scheppingsverhaal in beeld gebracht. Het verhaal begint bij het oostelijke raam aan de noordzijde, waarin de geest Gods over de wateren zweeft. De serie eindigt bij het oostelijke raam aan de zuidzijde, uitbeelding van de zevende dag: God zegent de schepping. Enkele in het oog springende motieven zijn de tekens van de dierenriem, de vissen en de planten, alle in de ramen aan de zuidzijde.

c) Wandkleed. De aandachtswand van de kerk wordt voor een aanzienlijk deel in beslag genomen door een groot kleed (hoog ca. 3.00 m, breed ca. 8.00 m) waarop middels applikatietechniek de thema's van schepping en voleinding uitgebeeld zijn. Op het smalle verticale deel links van de kansel is de schepping aangeduid door de hand in het logosgebaar, waarbij wijs- en middelvinger gestrekt zijn. Het logosgebaar duidt volgens Hendriks hier ook op Joh 1,1-14: "In den beginne was het woord.....". Op de baan rechts van de kansel duiden een brede straal zonnelicht en het lam Gods met kruisvlag op de voleinding in Christus. De achtergrond wordt vooral gevormd door de kleuren blauw en groen.

d) Wandschildering. In het jeugdgebouw naast de kerk is een zijmuur over de volle lengte beschilderd (hoogte ca. 2.90 m, breedte ca. 14.70 m). Hendriks heeft hierin drie stadia van de jeugd uitgebeeld. Eerst beelden uit het leven van de kleuter: planten, vogels, vissen en blokkendooselementen. Vervolgens de puberteit: figuren zoeken hun weg in een doolhof. In de derde plaats de jonge mens die het leven voor zich

ziet: de wereld in wording wordt uitgedrukt in de spanten van de nieuwe boerderijen, zoals er vele in de nieuwe polder staan. Tenslotte man en vrouw als teken van het nieuwe gezin.

2. DEN DOLDER, Maria Christinakerk (herv.)
Bouwjaar 1953; architect C.W. Schaling

a) Glas-in-lood ramen. De kerk bezit 11 grote en drie kleine glas-in-lood ramen. Gezien naar de kansel zijn in de rechter zijmuur zes ramen (hoog 2.60m, breed 1.66m) aangebracht met glas-in-lood, dat hier en daar gekleurd is, maar voor het overgrote deel in grijs-witte tinten is uitgevoerd. In elk raam zijn twee apostelen afgebeeld, herkenbaar aan hun attributen. Opvallend is dat Petrus naast zijn sleutel ook een forse haan bij zijn voeten heeft. Verschillende apostelen hebben zeer karakteristieke koppen, bijv. Paulus en Andreas. In de linker zijmuur zijn vijf ramen (hoog 1.60 m, breed 1.12 m) geplaatst, die eveneens in grijs-witte tinten zijn uitgevoerd. Hier zijn uitgebeeld de profeten Jeremia, Daniël, Jesaja en Ezechiël terwijl in het middelste raam de Ark des Verbonds getekend is met twee engelen. Uitdrukkingsvol is vooral de profeet Jeremia die de gebalde vuist opheft.

In de aandachtswand is achter de avondmaalstafel een nisvormige uitbouw gemaakt in de trant van een absis. Hierin bevinden zich drie ronde ramen (doorsnede ca. 0.80 m) met gekleurd glas-in-lood. Het linker raam toont het lam Gods met kruisvlag, het kruis en de regenboog; in het middelste zijn de doorboorde hand van Christus, het alziend oog en de regenboog uitgebeeld; het rechter toont boog, kruis en duif. Hendriks: "Ook in deze symbolen heb ik het begin van het Johannes-Evangelie willen aanduiden: Het Woord wat vlees geworden is."

3. HUIZEN; Hervormd centrum
Bouwjaar 1954, architect Nielsen en Spruit

a) Glas-in-beton-raam. In de hal van het centrum bevindt zich een groot glas-in-beton-raam (hoog ca 5 m, breed ca 4 m). Hendriks: "Ik heb hier uitdrukking willen geven aan de woorden uit Prediker 12, 1-4: "Gedenk dan uw Schepper in uw jongelingsjaren,.....". De jongeling in het raam is omgeven met een hollend paard, een zingende vogel, een haan, een boom en een zonnebloem. Een aanzienlijk deel van het raam wordt gevuld met

aanduidingen van de plaatselijke gemeenschap: enkele zeilschepen, kalkovens en huizen.

b) Baksteenmozaïek. Op de brede voorgevel is een mozaïek aangebracht waarvan het centrale deel als thema heeft de wonderbare visvangst. Vissers halen een net binnen dat gevuld is met allerlei vissen. Daarnaast is de muur voorzien van uitvoerige ornamentale patronen.

4. KRAGGENBURG, Hervormde kerk.

Bouwjaar 1954; architect G. Feenstra.

In de aandachtswand zijn 18 kleine vierkante openingen aangebracht, bestaande uit zes rijen bovenelkaar van elk drie ramen. (0,47 bij 0.47 m). Deze raampjes zijn voorzien van glas-in-lood, deels met geometrische patronen, deels met gelijkenissen. Bovenaan de zaaier; in het midden de barmhartige samaritaan, de wijze en dwaze maagden en de verloren zoon. Onderaan het mosterdzaadje, de arbeiders in de wijngaard en de wonderbare visvangst. De bovenste negen ramen hebben een diagonale kompositie als ondergrond en hetzelfde geldt voor de onderste negen.

5. AMSTERDAM, Koningskerk (geref.)

Bouwjaar 1956; architecten: C. Trappenburg en W. van de Kuilen.

a) Glas-in-beton-wanden. De beide zijwanden van de forse rechthoekige kerk zijn grotendeels opgebouwd uit glas-in-beton-panelen. Dit deel van de wanden is ca. 10 m hoog en ca. 20 m breed. Ongeveer een zesde deel van beide wanden is met figuren gevuld. De rest bestaat uit vierkante heldere glastegels. In de linker wand (gezien naar de kansel) is de ruiter op het witte paard uit Openbaring 19 uitgebeeld. Hij is gehuld in een wijd uitwaaijende rode mantel en stoot met zijn lans de laatste van de zeven koppen van de draak neer. In de rechter wand is de engel afgebeeld die het evangelie naar de aarde brengt (Openbaring 14). Dat evangelie wordt aangeduid door de symbolen van de vier evangelisten die binnen een blauwe omlijsting de benedenzone van de wand beheersen. Beide wanden hebben aldus een vertikaal beeld in de engelen en een horizontaal beeld in de draak en evangelistentekens.

b) Betonplastiek. De betonnen figuur tegen de zijmuur van de kerk stelt een griffioen voor: het lichaam van een leeuw heeft de kop en vleugels van een adelaar. Het is een uitbeelding van de naam van de kerk, want de leeuw is de koning der aarde en de arend die van de lucht.

6. AMSTERDAM, ontwerp voor zeemanskapel

In 1956 werd in het Stedelijk Museum te Amsterdam een tentoonstelling over monumentale hedendaagse kunst gehouden, getiteld De Opdracht. Voor deze tentoonstelling maakte Hendriks een glas-in-beton-raam met als onderwerp de sterke engel uit Openbaring 10, 1-3. De engel was bekleed met een wolk, hij had om zijn hoofd een regenboog, zijn gelaat was als de zon en zijn voeten waren als zuilen van vuur. Hij zette de rechtervoet op de zee en de linkervoet op de aarde. Hendriks heeft dit gegeven in een vrije en daardoor meer dynamische vorm uitgewerkt dan de wand in de Koningskerk. Kern van het raam is het hoofd van de engel, bestaande uit een bol van kristal. Het is omgeven door vleugels en wolken met aan de bovenzijde de regenboog. Rechtsonder in het raam duiden bakens op de zee, en links onder gebouwen op het land. Aldus vormt het geheel een suggestieve verbinding van de tekens van hemel, zee en aarde. Na de tentoonstelling is het raam teruggegaan naar de firma Tetterode, waar het helaas niet bewaard gebleven is.

7. ROTTERDAM, Goede Herderkerk (herv.)
Bouwjaar 1957; architect G. Feenstra

a) Baksteenmozaïek. Op de muur boven de ingang van de kerk is een mozaïek aangebracht, dat de Goede Herder voorstelt. De herder draagt een schaap op zijn schouders; elders op de gevel duiden enkele schapen op de kudde.

8. SCHARENDIJK, Hervormde kerk
Bouwjaar 1957; architect T. van Hoogevest

a) Glas-in-beton-raam. Het raam (hoog 1.95m, breed 1.55m) in de muur terzijde van het liturgisch centrum bestaat uit 12 kleine vierkante delen. De voorstelling van het geheel toont een boom die oprijst uit het water. In de boom zit een duif, die omgeven wordt door een krans van licht. Tussen lichtkrans en water is een boog aangegeven. Hendriks: "Het zijn tekenen van zondvloed en redding. De boog is de regenboog en de duif is de boodschapper van het nieuwe leven. Deze symbolen zijn hier aangebracht omdat de kerk werd gebouwd na de watersnoodramp van 1953."

9. 'sGRAVENHAGE, Immanuelkerk (herv.)
Bouwjaar 1957; architect C. Wegener Sleeswijk en S.J.S. Wichers

a) Baksteenmozaiek. De buitenmuren zijn voorzien van sierpatronen in het metselwerk. Het betreft hier geen figurale voorstellingen, maar louter een abstrakt lijnenspel, meest geometrische figuren met rechthoeken en cirkels.

10. HEEMSTEDDE, Pinksterkerk (geref.)

Bouwjaar 1957; architecten: Nielsen, Spruit en van de Kuilen

a) Glas-in-beton wand. De naar de weg gekeerde zijwand van de kerk bestaat geheel uit glas-in-beton, hoog ca. 5 m, breed 24 m. De wand bestaat uit 19 verticale segmenten die gescheiden worden door smalle betonnen balken. Volgens Hendriks is de indeling van de buitenzijde niet zomaar een gevolg van de binnenzijde, maar is de buitenzijde gebaseerd op een stelsel van maten en is er een dialoog tussen buitenkant en binnenkant. Naar aanleiding van de naam van de kerk heeft Hendriks hier het pinksterverhaal in beeld gebracht en dat verbonden met de tekenen van de verlossing.

Het rechterdeel van de wand verbeeldt de uitstorting van de Heilige Geest. Van boven komen banen fel geel licht, waarin de gezichten van de apostelen opgenomen zijn. De plaatsing van de hoofden en de geopende monden beelden het spreken naar alle richtingen, naar alle volken uit. "Het gedruis van een geweldig gedreven wind" wordt uitgedrukt door de blauwe vanen die uit de rechterbovenhoek komen. Door het verschuiven van de banen ten opzichte van elkaar en door variaties in de kleur wordt de beweging en de hevigheid van de wind aangeduid, waardoor de haren en flarden van kledingstukken worden beroerd.

Brede blauwe banen, een voorzetting van de wind, vormen de verbinding met het linkerdeel van de wand, waar in symbolen het verlossingswerk van Christus aangeduid wordt. Tegen de achtergrond van een verduisterde zon staat het kruis, deels zwart, deels rood geverfd als door bloed. Het wordt oversneden door een paarse baan, kleur van de rouw. Hendriks:

"Duisternis en rouw duiden op een dieptepunt in de menselijke ontwikkeling. De mens slaat zijn God, zijn ideaal aan het kruis. Dit is het einde. Maar er is ook een nieuw begin: de doorboorde hand van Christus laat de duif los." Hand en duif zijn rechts naast het kruis afgebeeld.

11. LUTTELGEEST, Hervormde kerk

Bouwjaar 1957; architect F.B. Jantzen

a) Glas-in-lood-ramen. Voor de zijwand van de kerk maakte Hendriks een grote voorstelling in glas-in-lood, verdeeld over 9 raamvlakken, elk 6 m hoog en 1 m breed. Het is een uitbeelding van het verhaal van de drie jongelingen in de vurige oven (Daniël 3). De drie mannen worden omgeven door vurige vlammen. Zij heffen hun handen op naar Christus, zichtbaar met hoofd en doorboorde handen op de kruisbalk. Rechts de wachters die door het vuur worden verzwoegen. In de aandachtswand is een glas-in-lood-raam (hoog 3 m, breed 0.60 m) gemaakt waarin tussen geometrische vormen de tekst is verwerkt: "Waar twee of drie vergaderd zijn in mijn naam, daar ben ik in hun midden."

12. ZWOLLE, Emmauskerk (herv.)

Bouwjaar 1957; architecten: Nielsen, Spruit en van de Kuilen

a) Glas-in-lood-ramen. Op de vier afgeschuinde hoeken van de vierkante kerkruimte zijn forse glas-in-lood ramen aangebracht. Het eerste raam (hoog 3.30 m, breed 2.50 m), rechts van het liturgisch centrum, heeft als onderwerp de schepping, die in geometrische vormen met stralen, bogen en cirkels is aangeduid. Het tweede raam (hoog 5.50 m, breed 2.50 m), naast de ingang, heeft als thema de zondvloed. Ook hier overheerst de abstracte vormtaal met onderaan vissen in het blauwe water en rechts een halve gele bol, de opgaande zon. Het derde raam (5.50 m, breed 2.50 m), aan de andere zijde van de ingang, verbeeldt het laatste oordeel. Ook hier een combinatie van figuurlijke en abstracte vormen: huizen omver geworpen door hemels vuur met daarbij brandend water. Het vierde raam (hoog 4.40, breed 2.50 m), links van het liturgisch centrum, sluit de cyclus af met het hemelse Jerusalem, aangeduid door de gouden stad op fundamenten die versierd zijn met edelstenen.

13. CREIL, Hervormde kerk.

Bouwjaar 1958; architect C.W. Schaling.

a) Glas-in-lood-ramen. In de top van de beide zijmuren is een zeskantig glas-in-lood-raam aangebracht, beide ca. 2.50 m hoog en breed. Het ene raam toont twee handen: in het midden een doorboorde hand die naar beneden gericht is gericht, teken van het einde, en rechtsonder een hand die geheven is in het logos-gebaar, teken van het nieuwe begin. In het andere raam zijn hemelvaart en pinkster gekombineerd: de discipelen onderaan zien naar de verdwijnende figuur van Jezus, maar tegelijk dalen

op hen de lichtende stralen van de Heilige Geest. Dit laatste is een nadere verklaring van Hendriks, die er op wijst dat hij hier twee dubbelbeelden heeft gemaakt: in beide een einde en een nieuw begin.

14. VLAARDINGEN, Remonstrantse kerk
Verbouw in 1958; architect G. Feenstra

a) Linoleum-intarsia-panelen. Bij de verbouw van de kerk heeft Hendriks de nieuwe kansel aan vier zijden voorzien van panelen (hoog 1.15 m, breed 0.71 m) met linoleum-inlegwerk. Hendriks: "Ik heb hier willen aanduiden hoe het Woord op de aarde ontvangen wordt. Op het voorpaneel zijn bloedrode druiven te zien: het Woord woont onder de mensen. Op het paneel rechts daarvan valt het woord in slechte aarde: vogels pikken het zaad en verzengende zonnestralen verschroeien de planten. Op het paneel links valt het woord in goede aarde: het graan draagt rijkelijk vrucht. Op het laatste paneel komt alleen een kruismotief voor, dat overigens ook op de andere panelen zichtbaar is".

15. BREDA, kapel Diaconessenhuis
Bouwjaar 1959; architect M.F. Duintjer en D.J. Isth

a) Glas-in-beton-raam. In het centrum van de aandachtswand bevindt zich een glas-in-beton-raam (hoog 2.70 m, breed 2.75 m) met als onderwerp de droom van Jacob. Onderaan de slapende Jacob en daarboven de ladder met een grote engelenfiguur. De engel met zijn breed uitwaaiende vleugels en stralende hoofd beheerst de voorstelling. Het bijna vierkante vlak is opgebouwd uit segmenten in diverse vormen, waarvan sommige zonder beglazing, waardoor nog nadrukkelijker de aandacht wordt gericht op de engel.

16. NAGELE, Hervormde kerk
Bouwjaar 1960; architect Nielsen, Spruit en van de Kuilen

a) Glas-appliqué-ramen. Hendriks: "De opdracht was om in de ramen motieven aan te brengen die verband houden met de drooglegging van de Noordoostpolder. Het raam (ca. 1.75 m hoog en breed) in de aandachtswand herinnert met het beeld van de Ark van Noach aan de zondvloed. De uittocht uit Egypte en de doortocht door de Rode Zee (Exodus 13 en 14) zijn verwerkt in het lange smalle raam (hoog 0.70 m, breed 11.10 m) in de zijmuur en in het vierkante raam (ca. 3.15 bij 3.15 m) in de

tegenover liggende muur. Het gebeuren wordt aangeduid in sterk geabstraheerde vormen. In het lange raam o.a. mensen onderweg en golven water. In het vierkante raam de wolkkolom, de vuurkolom en de opgaande zon.

17. LEERDAM, Pauluskerk (herv.)

Bouwjaar 1960; architect Geenen en Oskam.

a) Muurversiering in baksteen en tegels. Op de achterkant van de kerk is een versiering aangebracht middels uitsparingen in de baksteen, aangevuld met tegels. Het is een voorstelling van de wonderbare visvangst. Schip, vissers en netten worden in spaarzame strakke lijnen aangeduid. De vissen zijn op tegels weergegeven. De figuur rechtsboven is volgens Hendriks Jezus die op de oever staat.

18. LEIDEN, Bevrijdingskerk (geref.)

Bouwjaar 1961; architect Nielsen, Spruit en Van de Kuilen

a) Glas-in-lood-raam. Terzijde van het liturgisch centrum is een glas-in-lood-raam (hoog 3.50 m, breed 2.50 m) aangebracht met een uitbeelding van de drie jongelingen in de vurige oven. De drie figuren geven elkaar een hand en zijn geheel omgeven door hoog oplaaierende vlammen.

19. DRIEBERGEN, Maranathakerk (geref.)

Bouwjaar 1961; architect T. van Hoogevest

a) Glas-in-beton-ramen. In de muur van de verlaagde zijbeuk zijn drie glas-in-beton-ramen aangebracht, alle hoog ca 0.90 m en breed ca 2.00 m. Het thema is doop en avondmaal. Het middelste raam duidt op de doop: een hand draagt een duif, teken van de Heilige Geest. De werking van de Geest wordt verder aangeduid door banen wit licht uit de hoogte terwijl de kleurrijke banen rechts een heilig vuur aanduiden. In het rechtse raam breken doorboorde handen het brood, dat de vorm van een stokbrood heeft. In het linkerraam wordt een grote druiventros ondersteund door een hand die eveneens doorboord is.

b) Glas-appliqué-ramen. In de andere zijwand bevinden zich drie ramen (hoog 3.80 m, breed ca 1.90 m) met glas-appliqué. In het linkerraam is de torenbouw van Babel uitgebeeld; het verhaal is geaktualiseerd doordat naast de toren twee moderne hijskranen afgebeeld zijn. De voorstelling

in het middelste raam heeft betrekking op de gelijkenis van de zaaier: links het zaad dat op onvruchtbare plaatsen valt en verdort, rechts het graan dat opgroeit en tot volle wasdom komt. Het thema van het derde raam is het visioen van het nieuwe Jeruzalem: bovenaan gele huizen die de gouden stad verbeelden en onderaan de poorten van de stad.

20. ROTTERDAM, Dominicuskerk (r.k.)

Bouwjaar 1960; kunstwerken 1964 - 1966; architect E.H. en H.M. Kraaijvanger

De ramen in de kerk beelden de levensweg van de mens uit. Na het paradijs en de geloofsstrijd komen de uittocht en de doortocht, om tenslotte uit te komen in het nieuwe Jeruzalem.

a) Vier glas-in-beton-ramen. In de zijmuur van de dagkerk zijn een drietal glas-in-beton-ramen aangebracht (hoog 2.01 m, breed 1.66 m), terwijl het vierde raam zich in de sakristie bevindt in dezelfde muur. In het eerste raam is in sterk geabstraheerde vormen de levensboom getekend, de boom van de kennis van goed en kwaad. In het tweede raam staat een engel met vlammen zwaard en rode vleugels. Hij verdrijft Adam en Eva uit het Paradijs, weergegeven in het derde raam. Het vierde raam heeft als thema de strijd van Jacob met de engel. Hendriks: "Rechts twee vechtende figuren en links in een aantal schijven met verspringende kleuren de opgaande zon".

b) Glas-in-beton-wand. De ingangszijde van de kerk bestaat bijna geheel uit glas-in-beton (hoog 10 m, breed 12 m). Evenals in het vorige overheersen ook in dit raam de kleuren geel en blauw. Het onderwerp is de uittocht van het volk Gods. Van rechts naar links trekt de stoet voort: de vele gele en geel-bruine figuren. Rechts duiden de rode kleuren op de doortocht door de Rode Zee, met daarboven de maan die in de nacht straalt van de hemel. Links, bijna aan het eind, is de doortocht door de Jordaan weergegeven: de rivier bestaat uit twee verticale slingers die niet op elkaar aansluiten. De breuk is de opening voor de doortocht. Het bovendeel van het raam wordt beheerst door blauwe banen, volgens Hendriks aanduidingen voor een hevige wind. Links daarvan de vuurkolom, gevormd door smalle stroken rood. Het raam is een streng ritme van vertikalen en bijna vertikalen, met een brede slinger in de breedte. Hendriks: "Het gaat om de ritmische kadans van het eindeloze voorttrekken".

c) Glas-in-beton-wand. De wand ter rechterzijde van het priesterkoor bestaat bijna geheel uit een glas-in-beton-raam (hoog 8.70 m, breed 6.80 m). Het is een uitbeelding van het nieuwe Jeruzalem, zoals beschreven in Openbaring 21, 1-2: "En ik zag een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, want de eerste hemel en de eerste aarde waren voorbijgegaan, en de zee was niet meer. En ik zag de heilige stad, een nieuw Jeruzalem, nederdalende uit de hemel, van God, getooid als een bruid, die voor haar man versierd is". De heilige stad wordt in het raam gevormd door een driekwart cirkel, bestaande uit twee en soms drie rijen smalle huizen in gele kleuren. Tussen de rijen huizen bevinden zich banen blauw, terwijl aan de linkerkant en onderaan het blauw de rij huizen doorbreekt. Het midden van de cirkel en het rechter bovenstuk worden gevormd door de paars-witte sluier van de bruid. Hendriks: "De gele huizen zijn de straten van Amsterdam, huizen van goud, tenminste zo zal dat in Rotterdam wel overkomen. Op de hoek van de Prinsengracht en de Amstel heb ik mijn atelier getekend, want ik woonde toen in Amsterdam. De blauwe banen zijn de Heregracht, de Keizersgracht en de Prinsengracht met onderaan de Amstel, terzijde het IJ en bovenaan het Noordhollands Kanaal".

21. ROTTERDAM, Kapel van het IKAZIA-Ziekenhuis

Bouwjaar 1964; architect Buro B.J.K. Kramer en J.E. Kruisheer; buro J.H. Groenewegen en H. Meeras

a) Serie glas-in-beton-ramen. De kapel heeft een grote toegangsruimte in een V-vorm met de ingang in de punt van de V. In de ene zijwand heeft Hendriks een serie van zes brede en twee smalle glas-in-beton-ramen aangebracht met als onderwerp het bezoek van de drie vreemdelingen aan Abraham (Genesis 18). De hoogte van alle ramen is dezelfde, ca 1.85 m, terwijl de breedte varieert. In het eerste raam (br. 2.15 m) staan de drie vreemdelingen getekend als engelachtige figuren. Het tweede (br. 1.58 m) toont Abraham, liggend onder de terebint. De takken van de terebint strekken zich ook uit over de beide smalle ramen (br. 0.54 m) terzijde van het verdiepte deel van de muur en over het volgende brede raam (br. 1.44 m). Het zesde raam (br. 1.46 m) toont links de drie vreemdelingen terwijl zij zitten te eten; rechts Sara en Abraham. In het zevende en achtste raam (br. 1.85 en 1.09 m) wordt in bijna geheel abstracte vormen het vertrek van de vreemdelingen aangeduid tijdens het opgaan van de zon.

b) Glas-in-beton-raam. Een deel van de zijwand van de kapel bestaat uit een kunstwerk van glas met beton in geheel abstracte vormen (hoog ca 5.30 m, breed ca 2.78 m). Het zijn vier hoge smalle verticale banen, waarvan drie voorzien van glas in verschillende blauwe tinten en een naast blauw ook groen, geel en paars glas heeft. De verticale banen hebben vele horizontale stroken in beton en glas, waarbij in de rechtse baan de betonnen dwarsstukken veel sterker geaksentueerd zijn dan in de andere drie. Het is volgens Hendriks een beeld van de ontmoeting tussen licht en donker, dag en nacht, hemel en aarde.

22. 's GRAVENHAGE, Opstandingskerk (geref.)

Bouwjaar 1965; architect J. Cusell, L.J. Cusell en A.H. Willems

a) Wanddecoratie met glas-appliqué in beton. In de betonnen aandachtswand van de kerk heeft Hendriks een abstract kunstwerk gemaakt, bestaande uit smalle verticale openingen in het beton, die in een van elkaar afwijkende stand schuin in de muur staan. Bovenaan bevinden zich twee horizontale openingen in de vorm van een driehoek en een min of meer rechthoekig stuk. Deze openingen zijn gevuld met glas-appliqué in hoofdzakelijk blauwe en rode kleuren zonder figuratieve voorstelling. Sommige openingen zijn zodanig gemaakt dat het glas dwars op de muur staat, hetgeen bij een bepaalde stand van de zon een warme rood-blauwe gloed op de muur brengt. Hendriks: "Ik heb in deze muur wat verbindingslijnen willen aangeven. Lijnen van boven naar beneden en van beneden naar boven, ofwel van de hemel naar de aarde en van de aarde naar de hemel. Men kan het ook beschouwen als de Vuurkolom die zo onderdeel uitmaakt van het uittocht-verhaal in de ramen".

b) Glas-in-lood-panels. De beide zijwanden van de kerk hebben een reeks smalle hoge rechthoekige ramen. Voor deze ramen heeft Hendriks glas-in-lood-panels gemaakt, ter grootte van een derde van de raamlengte. De panels zijn hoog 0.86 m en breed 0.46 m. In de linkerwand bevinden zich 23 panels en in de rechter 21. Het onderwerp is de uittocht van het volk Israël en de doortocht door de woestijn. Dit is weergegeven in een bijna geheel abstracte vormgeving. Hier en daar zijn een aantal lopende figuren herkenbaar en aan het eind het beloofde land in de vorm van gouden huizen. Dit wordt voorafgegaan door het blauwe water van de Jordaan.

23. DRACHTEN, Fonteinkerk (geref.)

Bouwjaar 1965; architect H. en J. Bosma

a) Baksteenmozaïek. Het grote mozaïek op de naar de weg gekeerde zijmuur van de kerk is opgebouwd met baksteen in verschillende kleuren, deels geglaazuurd, deels ongeglaazuurd. Naar aanleiding van de naam van de kerk koos Hendriks als thema Joh. 4.14 waar Jezus spreekt van het levende water: "Het water, dat ik hem zal geven, zal in hem worden tot een fontein van water, dat springt ten eeuwigen leven". De voorstelling bestaat uit een vertikaal en een horizontaal deel. In het eerste ziet men een geknielde mensenufiguur die drinkt uit een fontein, welke ontspringt uit Gods hand. Mens en hand bevinden zich onder de regenboog. Het horizontale deel is een dorpsbeeld met huizen, kerk en waterpartijen, aanduiding van de plaatselijke gemeente.

b) Kanselreliëf. In het betonnen voorpaneel van de kansel heeft Hendriks korenaren en vissen aangebracht door reliëfwerking. De aren springen iets naar voren, terwijl de vissen in het beton uitgediept zijn en geaksentueerd worden door grint en enkele stukjes marmer.

24. BREDA, Marcuskerk (herv.)

Bouwjaar 1965; architect E.F. Groosman

a) Glas-in-beton-raam. Terzijde van het liturgisch centrum is in glas-in-beton een figuur afgebeeld zonder attribuut. Volgens Hendriks heeft hij hiermee Marcus bedoeld. De figuur is ten dele opgelost in naar alle richtingen uitstekende vleugels en veren, terwijl zich op verschillende plaatsen ogen in de toppen van de vleugels bevinden. De lijnen van de vleugels vinden voor een deel hun voortzetting in het omringende metselwerk. Het geheel bestaat uit een aantal segmenten, de meeste rechthoekig. De totale hoogte is ca 2.50 m, de breedte ca 2.60 m.

25. SURHUISTERVEEN, Gereformeerde kerk

Bouwjaar 1965; architect J. Bosma en L. van Houten

a) Baksteenmozaïek. Het mozaïek in de buitenmuur heeft bovenaan een hand in een cirkel. De cirkel bevindt zich in het snijpunt van een kruismotief. Twee vingers van de hand zijn naar beneden gericht en van daaruit begint een brede baan witte steen. In deze lichtbaan bevinden zich onderaan vijf personen, waarschijnlijk een gezin bestaande uit man, vrouw en drie kinderen. Het gezin staat in het licht dat uitgaat van

Gods zegenende hand. De hand is boven door een smalle halve cirkel omgeven en beneden door een brede halve cirkel. Aan weerskanten van de lichtbaan plaatste Hendriks banen in licht- en donkerbruin.

b) Metaalplastic. Tegen de aandachtswand hangt een forse metaalplastic (hoog ca 3.90 m) geïnspireerd op Lucas 21, 28-30: "Wanneer deze dingen beginnen te geschieden, richt u op en heft uw hoofden omhoog, want uw verlossing genaakt. En hij sprak een gelijkenis tot hen: Let op den vijgenboom en op al de bomen. Zodra zij uitlopen weet gij uit uzelf, omdat gij het ziet, dat de zomer reeds nabij is". Een menselijke figuur is met ketenen gebonden aan een paal. De paal is echter in drie stukken gebroken zodat de geketende bezig is los te komen. In een dramatisch gebaar heeft hij zijn armen geheven. Naast hem de ontluikende vijgeboom. Het is een beeld van de gebondenheid aan zonde en dood, maar ook van de verlossing en bevrijding van deze banden.

26. HENGELO (O), Sionskerk (geref.)
Bouwjaar 1965; architect S. Wouda

a) Glas-appliqué-raam. Terzijde van het liturgisch centrum bevindt zich (1.60 x 1.60 m) vierkant raam dat gevuld is met glas-appliqué. Zware stukken glas zijn op elkaar gelijmd. Sommige brokken steken met de punten naar buiten, terwijl een enkel stuk glas dwars op het raam is geplaatst. Het stelt de oerwateren en de regenboog voor in sterk geabstraheerde vormen, waarin het kruismotief is verwerkt. Water en boog zijn teken van schepping en belofte en zijn hier geplaatst omdat het raam vlakbij de plaats van het doopvont is gesitueerd.

b) Doopvont. Het vont bestaat uit een glazen bol met roestvrij stalen deksel, rustend in een vierkante glazen bak. Het geheel staat op een eenvoudig voetstuk. De bolle vorm van het vont wordt herhaald in het raam.

27. ROTTERDAM, Bethlehemkerk (herv.)
Bouwjaar 1967; architect J.W. van der Linden

a) Glas-in-lood-ramen. Het bovenste deel van de achterwand van de kerkruimte bestaat uit blank glas waarin Hendriks een drietal abstracte kleurcomposities heeft aangebracht. De figuur links bestaat uit een horizontale golvende blauwe baan met daarboven een halve cirkel in groen, geel en rood en beneden een halve cirkel in grijze tinten.

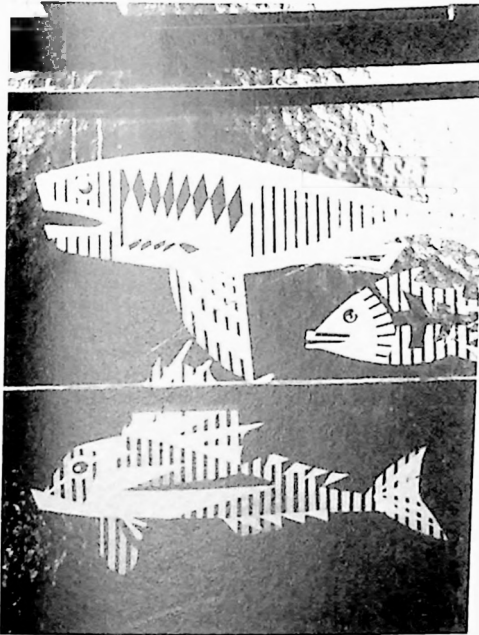
Hendriks: "Je mag hierin de wateren met de regenboog zien". Het tweede is een cirkel waarbinnen allerlei lijnen en vlakken elkaar kruisen. Hendriks: "Je zou kunnen zeggen dat het een beeld van het mensenwerk is met zijn georganiseerde wanorde: lijnen botsen, knikken en breken". De rechter voorstelling wordt beheerst door een stralenmotief met veel geel en rood, stralenbundels rond een fel rood-blauw middelpunt. In de zijmuur van de toegangsruimte van de kerk bevindt zich een klein rechthoekig raam (hoog 1.11 m, breed 1.71 m) met verschillende kleuren in geometrische vormen. Hendriks: "Het ging mij bij de ramen in deze kerk om een spel van kleuren en vormen waar men in het gebruik zelf betekenis aan zou kunnen verbinden. Welke? De eigen. Als een cirkel meer is dan alleen een cirkel zijn er bij de beschouwer gronden, niet door anderen te achterhalen, waarop men tot dat meer besluit. Zou dit een uiterst minimale, maar wel reële basis zijn om een nieuwe ikonografie geldig te krijgen? Wat mij betreft: de ikonografie van de mens op weg, ofwel van de mens die in zijn strijd om een algemene vorm en een eigen betekenis te laten samenvallen - kontour en inhoud of beeld en gelijkenis - gaat lijken op Jacob die strijdt met de engel".

Alfabetische lijst van kerken met verwijzing naar het chronologisch overzicht

- AMSTERDAM, Koningskerk (geref.) nr. 5
 AMSTERDAM, ontwerp voor zeemanskapel nr. 6
 BREDA, kapel Diaconessenhuis nr. 15
 BREDA, Marcuskerk (herv.) nr. 24
 CREIL, Hervormde kerk nr. 13
 DEN DOLDER, Maria Christinakerk (herv.) nr. 2
 DRACHTEN, Fonteinkerk (geref.) nr. 23
 DRIEBERGEN, Maranathakerk (geref.) nr. 19
 ENS, Hervormde kerk nr. 1
 's-GRAVENHAGE, Immanuelkerk (herv.) nr. 9
 's-GRAVENHAGE, Opstandingskerk (geref.) nr. 22
 HEEMSTEDE, Pinksterkerk (geref.) nr. 10
 HENGELO (O), Sionskerk (geref.) nr. 26
 HUIZEN, Hervormd centrum nr. 3
 KRAGGENBURG, Hervormde kerk nr. 4
 LEERDAM, Pauluskerk (herv.) nr. 17
 LEIDEN, Bevrijdingskerk (geref.) nr. 18
 LUTTELGEEST, Hervormde kerk nr. 11
 NAGELE, Hervormde kerk nr. 16
 ROTTERDAM, Bethlehemkerk (herv.) nr. 27
 ROTTERDAM, Dominicuskerk (r.k.) nr. 20
 ROTTERDAM, Goede Herderkerk (herv.) nr. 7
 ROTTERDAM, Kapel van het IKAZIA-Ziekenhuis nr. 21
 SCHARENDIJKE, Hervormde kerk nr. 8
 SURHUISTERVEEN, Gereformeerde kerk nr. 25
 VLAARDINGEN, Remonstrantse kerk nr. 14
 ZWOLLE, Emmauskerk (herv.) nr. 12

1. ENS, Hervormde Kerk, 1953. Baksteenmozaiek met de gelijkenis van de zaaiër

2. ENS, Hervormde Kerk, 1953. Detail uit een gezandstraald glas met de schepping

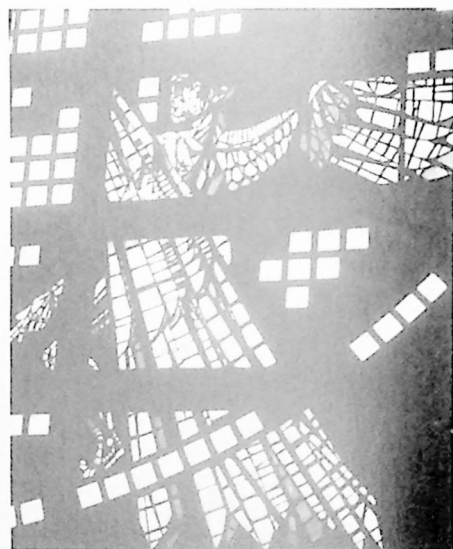
3. DEN DOLDER, Maria Christinakerk, 1953. Glas-in-loodraam met de profeet Jeremia

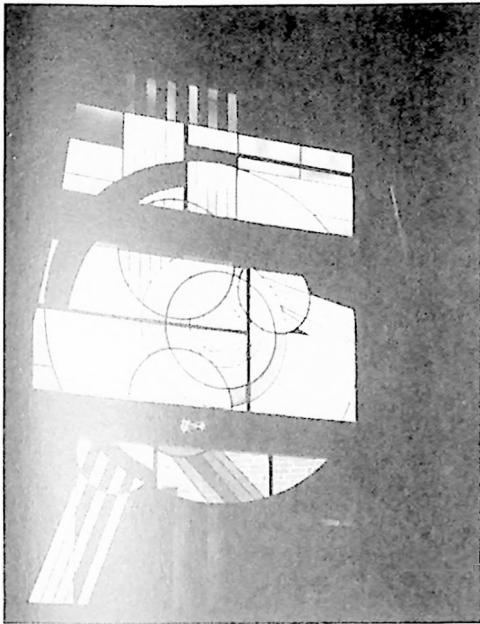
4. HEEMSTEDE, Pinksterkerk, 1957. Glas-in-betonwand met het pinksterverhaal

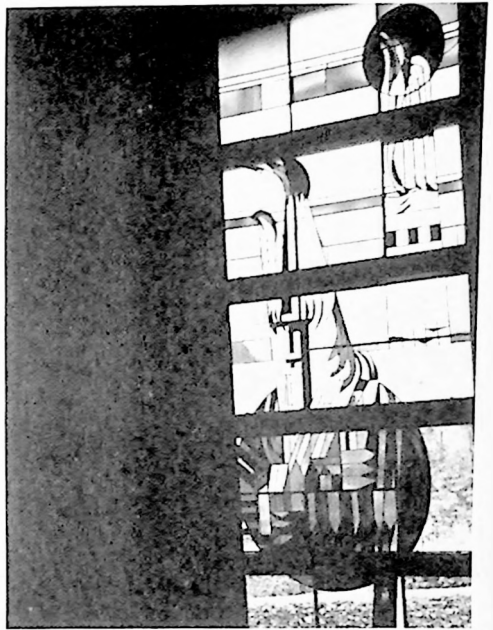
5. HEEMSTEDE, Pinksterkerk, 1957. Detail van de glas-in-betonwand: het kruis tegen de verduisterde zon

6. AMSTERDAM, Koningskerk, 1956. Detail van een glas-in-betonwand: de engel die het evangelie brengt

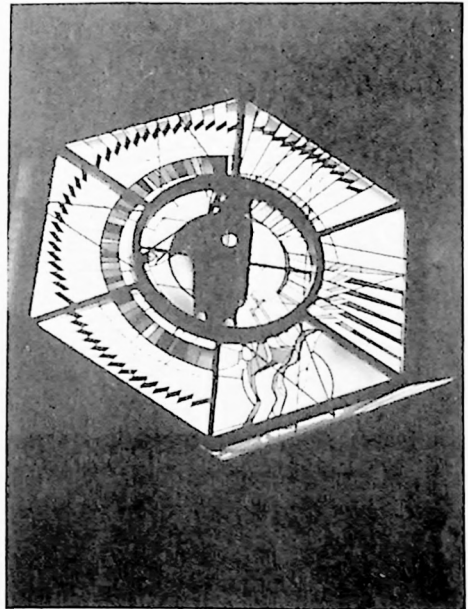
7. ZWOLLE, Emmauskerk, 1957. Glas-in-loodraam: de schepping

8. ZWOLLE, Emmauskerk, 1957. Glas-in-loodraam: het laatste oordeel

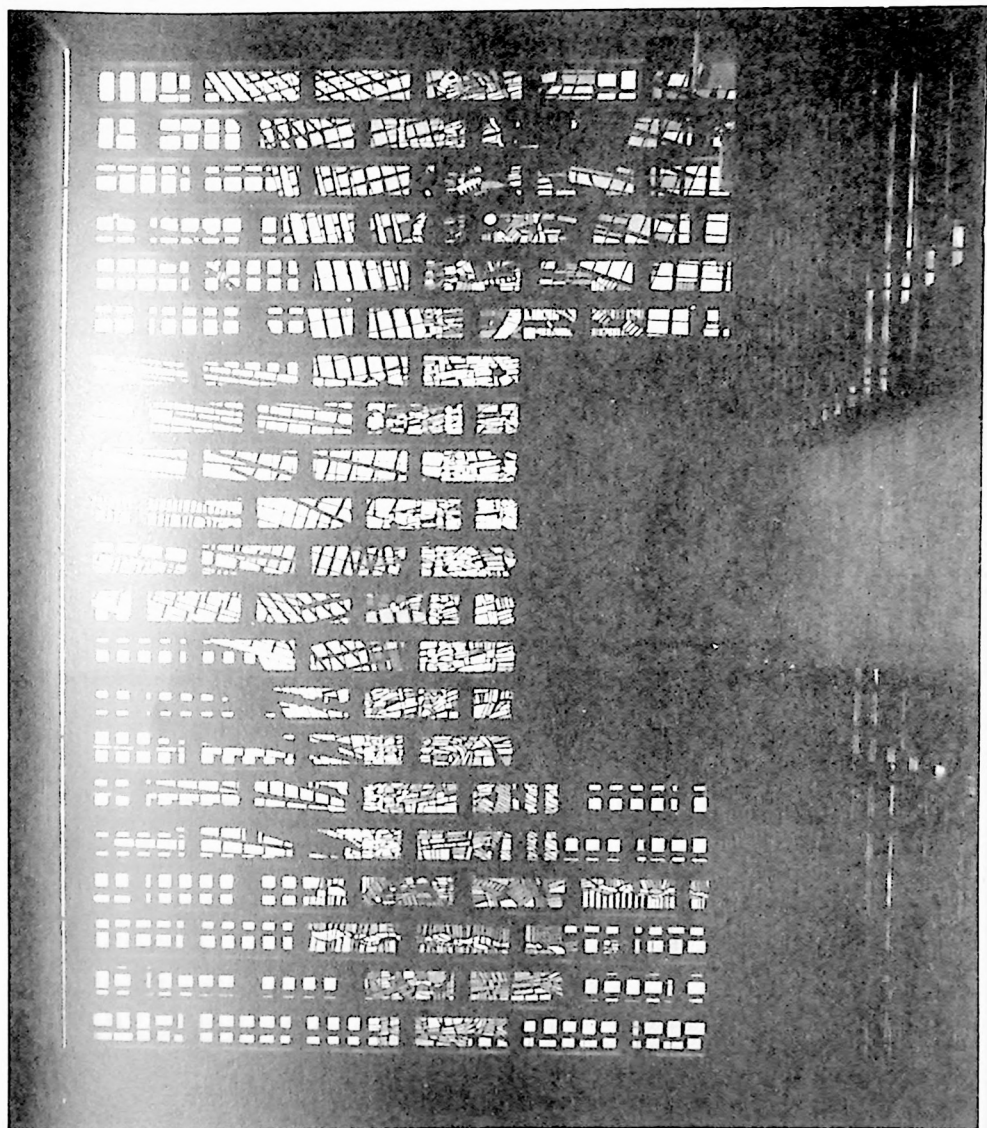
9. LUTTELGEEST, Hervormde Kerk, 1957. Detail van een glas-in-loodwand met de drie jongelingen in de vurige oven

10. CREIL, Hervormde Kerk, 1958. Glas-in-loodraam met een hand in logos gebaar en een doorboorde hand

11. ROTTERDAM, Dominicuskerk, Glas-in-betonwand uit 1964: het nieuwe Jeruzalem

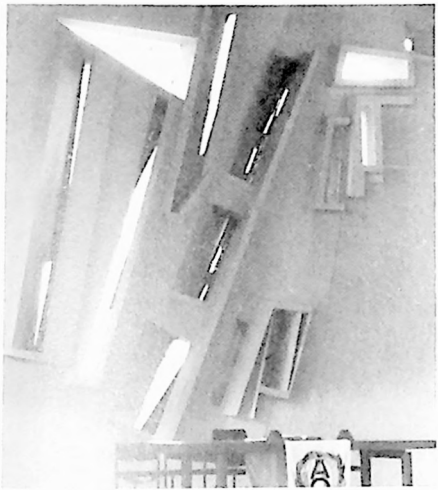
12. ROTTERDAM, Dominicuskerk. Glas-in- betonwand uit 1966: de uittocht

13. ROTTERDAM, Kapel Ikazia-ziekenhuis, 1964. Glas-in-betonraam: de drie vreemdelingen by Abraham

14. ROTTERDAM, Kapel Ikazia-ziekenhuis, 1964. Glas-in-betonraam: het vertrek van de vreemdelingen

15. 's-GRAVENHAGE, Opstandingskerk, 1965. Dekoratieve van de aandachtswand met glas-appliqué in beton

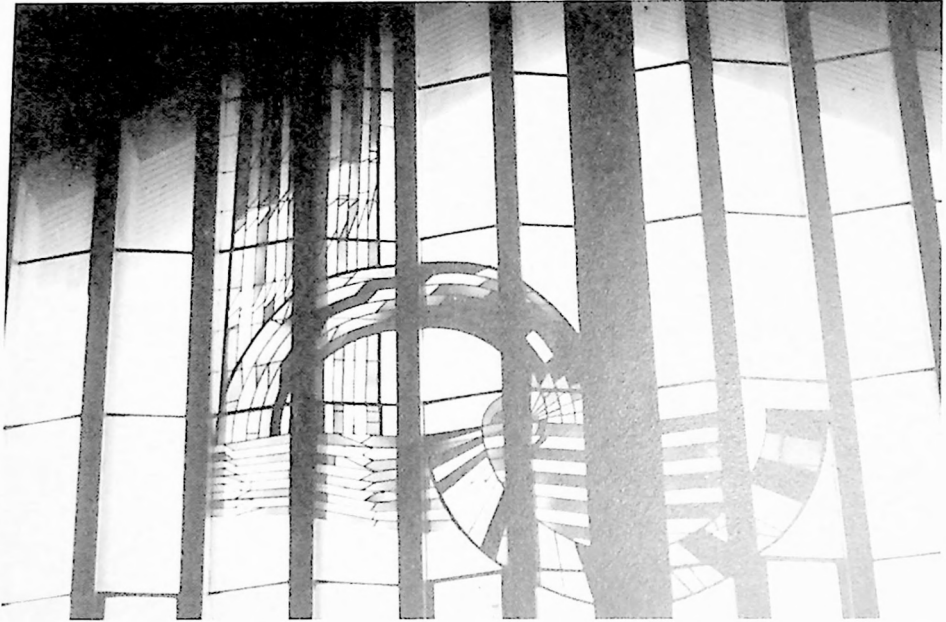
16. BREDA, Marcuskerk, 1965. Glas-in-betonraam met de evangelist Marcus

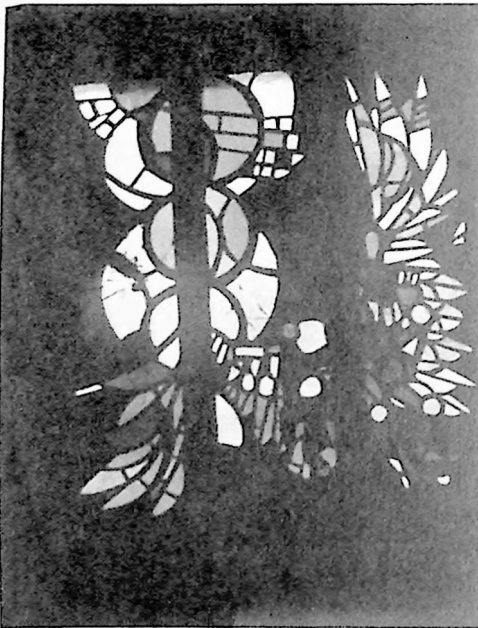
17. SURHUISTERVEEN, Gereformeerde Kerk, 1965. Metaalplastic: verlossing en bevrijding door het verbreken van de ketenen

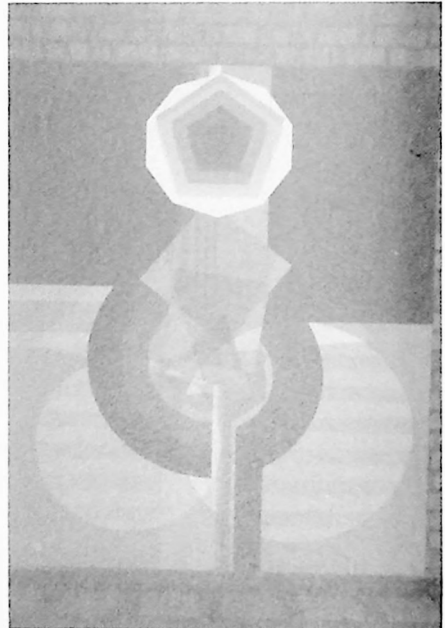
18. HENGEL(O), Sionskerk, 1965. Raam met glas-appliqué: oerwateren en regenboog

19. ROTTERDAM, Bethlehemkerk, 1967. Glas-in-loodraam: wateren en regenboog, e.q. geometrische figuren

20. ROTTERDAM, Dominicuskerk, Glas-in-betonraam uit 1966: het gevecht van Jacob met de engel

21. ZWOLLE, Christelijke HEAO, 1985. Onderdeel van een serie van 12 schilderijen over het gevecht van Jacob met de engel